

Det borgerliga tillståndet

Detta kapitel belyser fundamentalantagandena om samhället och tillvaron i Vetenskapsakademiens politiska ideologi. Det första avsnittet analyserar presidietalens redogörelser för förhållandet mellan den mänskliga samlevnaden och naturen samt deras föreställningar om samhällets ursprung, bevekelsegrunder och utveckling. Det andra avsnittet behandlar framställningarna av samhällsgemenskapens organisering och bindemedel, det tredje de organiska, mekaniska och arkitektoniska bilder som användes för att åskådliggöra den.

Natur och samhälle

Enligt Charles Taylor vilar de underliggande och normgivande tankar och bilder som en samhällssyn utgår från på försanthållanden om en metafysisk eller moralisk ordning, som utgör en central aspekt av den meningsskapande bakgrund alla normer och normstyrda handlingar ytterst är inbäddade i. Samhällssynens vidare resonansbotten har även uppmärksamats av Edward Harrison: "Where there is a society of human beings [...] there we find a universe; and where there is a universe, of whatever kind, there we find a society. Both go together, the one does not exist without the other. A universe unifies a society, enabling its members to communicate and share their thoughts and experiences."¹⁰¹ Dessa iakttagelser är särskilt giltiga för en tid som 1700-talet, då samhället ansågs ingå i världens gudagivna, naturliga ordning med dess balans och harmoni. Eftersom det förmodades dröja länge innan denna ordning av egen kraft skulle uppenbara sig i samhället rekommenderades ett aktivt och statligt dikterat strävande mot ett idealt, statiskt

Bild 3. Elias Martin, *Aspa Bruk*. Foto: Nationalmuseum. Samhälle och natur sågs som sammanlänkade inom ramarna för en gudomligt bestämd ordning.

jämviktsläge. Varken världen eller samhället var självreglerande i det tidigmoderna tänkandet. Liksom världens jämvikt ytterst garanterades av en vaksam och interventionistisk Gud som kunde korrigera de annars konstanta naturlagarna garanterades samhällets dito av aktsamma och justerande makthavare som kompletterade Skaparens verk.¹⁰²

Så kallad stadieteori var en vedertagen tankefigur under undersökningsperioden och basen för dess tro på framsteg.¹⁰³ Enligt denna kunde varje folk placeras in i en universell hierarki med ledning av sin upplevda materiella och kulturella utvecklingsnivå. Antalet föreställda stadier varierade, men den vanligaste modellen laborerade med fyra, vart och ett definierat av en viss försörjningsmetod: jakt och samlande, betesdjurhållning, jordbruk och handel. En annan variant delade in mänskligheten i vildar, barbarer och civiliserade, som svarade mot i tur och ordning jakt och samlande, betesdjurhållning samt lantbruk och handel.¹⁰⁴ Stadieteoretiska resonemang var nära förknippade med den

utbredda dikotomin mellan civilisation och vildhet, två sammanflätade begrepp med slående och viktiga funktionella likheter. Båda formade snarare än beskrev verkligheten och var integrerade delar av det koloniala projektet.¹⁰⁵ Om civilisationens markörer var förfining och upplysning var vildhetens en församhällelig eller embryonisk samhällelig existens i eller nära naturtillståndet. Vildar fränkandes historia och egendom och uppfattades ofta som det kultiverade livets yttersta motsats.¹⁰⁶

Såväl stadieteori som dikotomin mellan civilisation och vildhet gick igen i Vetenskapsakademiens presidietal. Arkitekten och överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz förkunnade att ju ”flera naturliga bekvämligheter och nöjen et Lands Invånare nödgas beröfva sig, ju fattigare är det, ju närmare nalkas det djurliga tilståndet och följakteligen ju uslare är det; men däremot, ju flere och väsendteligare förmoner et folk sig kan tilskynda, ju rikare är det, ju närmare nalkas det den timeliga sällheten, hvarmed den Högstas ändamål vid verldenes skapelse varit förknippad”.¹⁰⁷ Linnélärjungen och naturalhistorikern Anders Sparrman tecknade ett mörkt porträtt av djuriska folkgrupper som drev omkring och jagade eller fiskade för att överleva, samtidigt som han skildrade ett samhälle som utvecklades mot allt högre höjder för att till sist nå ett civiliserat läge där städer och altaren uppfördes och haven utforskades i sökandet efter kunskap. Längs vägen dit tillkom jordbruk, manufakturer och vetenskap.¹⁰⁸ Ytterligare exempel på ledamöters tänkande i sådana banor återfinns längre fram i kapitlet.

”Natur” var ett normativt och mångtydigt begrepp under 1700-talet som ofta användes för att kontrollera och legitimera faktorer som idag bedöms vara socialt skapade. Genom att naturen likställdes med Guds skapelseordning och med ”det goda” fungerade den som ett moraliskt imperativ.¹⁰⁹ Flera av Vetenskapsakademiens medlemmar beskrev explicit naturen som en modell eller norm för samhället.¹¹⁰ Lycka skulle uppnås om människan utifrån naturens anvisning förkovrade sitt gudagivna förnuft, som satte henne över djuren, och det var generellt bäst att ha naturen som förebild vid förbättrandet av samhällets moraliska halt. Barnuppfostran borde inrättas ”efter Naturens bild ock föreskrift”, medan lagstiftningen skulle följa de premisser för människans lyckalighet som naturen stakat ut. Människans hushållning blev bättre

ju närmare hon efterlevde naturens direktiv och hennes fullkomlighet ökade ju mer den jordiska hushållningsordningen efterliknade Guds ekonomiska ordning.¹¹¹

Sådana utsagor gick tillbaka på idén om en fullgången, ideal och gudomlig ordning som band samhälle och natur till varandra i harmonisk förening. Föreställningen att de var sammanvävda enligt Guds plan bäddade för slutsatsen att alla hade sin förutbestämda plats i den mänskliga gemenskapen liksom allting hade det i naturen, och för att naturens rike kunde tjäna som ett mönster för harmoni och stabilitet i samhällslivet.¹¹² Natur och samhälle befann sig enligt hattriksrådet Carl Didrik Ehrenpreus tack vare Guds vishet ”tillsammans uti et väsende”. Hans ämbetskollega Carl Gustaf Löwenhielm, som sedermera övergick till mössorna, menade att människan och naturen var underkastade samma gudagivna, fysiska lagar och ingick i ett kontinuerligt men skiktat hushållningssystem som kännetecknades av jämvikt. Löwenhielm identifierade tre nivåer inom detta system: för det första naturens ekonomi, varigenom allt tjänade till nästans uppehälle, till släktets fortbestånd och till alltings förökande; för det andra samhällsekonomin, varigenom allting inrättades så att den mänskliga gemenskapens lemmar och sammanslutningar kunde bestå utan att tillfoga varandra skada; för det tredje den enskilda ekonomin, där varje hushåll eller samhällsmedlem på ett lämpligt sätt nyttjade och förmerade naturresurserna.¹¹³

Den natur Vetenskapsakademien laborerade med var inte en skådeplats för snabba eller långtgående förändringar. Det kan sägas vara signifikativt att endast två medlemmar, filosofen Nils von Rosenstein (Rosenstein den yngre) och matematikern Daniel Melanderhielm (Melander), kommenterade franska revolutionen, som Melanderhielm 1792 i förbifarten kallade ”nu varande catastrophe i Frankrike”.¹¹⁴ Ledamöter omtalade istället hur allting skedde i en naturlig ordning och utan plötsliga språng, som naturen helst undvek. Hur enkel och jämn naturen var i sin verkan. Hur naturen gick jämnt och sakta fram, särskilt när stora ting skulle ske, eftersom hast oftast för med sig senfärdighet. Hur den tenderade mera åt beskedlighet än häftighet och hur dess våldsamma verkningar lyckligtvis var kortvariga.¹¹⁵

Gustav III:s justitiekansler Joachim Wilhelm Lilliestråle (Broms)

tog tydligt avstånd från abrupta samhällsförändringar. Han slog fast att sådana omställningar var riskabla och att ett ofördelaktigt slutresultat inte alltid kunde undvikas ens när dessa grundade sig i verklig rättvisa. Rättsutvecklingen skulle vara långsam och omärklig och de dåliga lagarna försvinna liksom av sig själva. Fördelen med ett varaktigt juridiskt ramverk och av enhetliga och systematiska lagar framhölls: ”När en Lag är så inrättad, då är all ändring deruti förderfvelig, och ju äldre den då är, ju mera kräfver han vördning: Ja, änskönt ock skulle tyckas, at den til förmon i vissa delar omändras kunde; bör man dock häldre tåla en mindre olägenhet, än skynda til rubbning och ombyte; ty sjelfva tiden gifver det gamla, ehuru på någon sida skröpligt, et slags värde, aktning och anseende, som det nya icke så lätteligen vinner.”¹¹⁶

Lilliestråles traditionalism yttrade sig också i att han uppmärksammade problem med förändringar överlag, speciellt ifråga om vad som blivit hävdvunnet och gynnade vissa grupper. Han ogillade ”Nyhetsandan”, som hade destruktiva effekter och därför måste tyglas; det var förmånligt om denna anda inte väcktes till liv förrän det var absolut nödvändigt, men även då behövde den dämpas och styras, annars kunde förbättringen bli omogen, obeständig eller rentav fördärlig. Argumentationen utmynnade i slutsatsen att stor försiktighet måste iakttas när lagar stiftas för att de inte skall komma att utsättas för förändringar, speciellt omfattande sådana. Lilliestråle tillstod dock att ett tillstånd med en oföränderlig lag och styrelse var ett ouppnåeligt ideal, varför målet istället var att med utgångspunkt i den aktuella situationen motverka oseder och åstadkomma nytta. Lagarna borde revideras om det allmänna bästa och utvecklingen krävde det.¹¹⁷

Liknande ståndpunkter uttrycktes av fler ordförande, framför allt under den gustavianska tiden, något som kan ses i ljuset av såväl 1760-talets motsättningar och oroligheter som statsvälvingen 1772. Till exempel tänkte sig Rosenstein den yngre ett optimalt samhällstillstånd med en dito lagstiftning och argumenterade för att existerande konstitutioner och samhällen i mycket kunde förbättras, samtidigt som han beskrev det som oövertänt, skadligt och dåraktigt att sträva efter en fullständig omstöpning.¹¹⁸ Den sista kommentaren kan relateras till franska revolutionen, i vars skugga Rosensteins tal framfördes (1789)

och trycktes (1793).¹¹⁹ Samme preses förfäktade att ett varaktigt lugn skulle nås genom människors lycka och upplysning: "Man säge hvad man vill om deras lättsinnighet och ostadighet, de önska icke at ändra det, de äro öfvertygade vara godt och nyttigt. Vid hvart steg derföre, som Lagstiftningen tager til sin förbättring; vid hvart steg människorne göra til en större lycksalighet, tilknytes förenings-bandet, stadgas Samhällets lugn, och försäkras dess och Lagarnes bestånd."¹²⁰

Liksom naturen utmärktes samhällsgemenskapen i ledamöternas ögon av stadighet och saktfärdighet. Detta synsätt kan knytas till den samtida idén att stabilitet och lugn överensstämde med Guds diktat; ordning betraktades som naturlig och moralisk, oordning som onaturlig och omoralisk. Social harmoni upplevdes som statsmaktens förnämsta åliggande och utgjorde ett allmänt ideal som medverkade till att värna det bestående. Tankemässig konformitet värderades högt, liksom nedärvda institutioner som uppfattades garantera samhällsordningens fortbestånd.¹²¹

Presidietalens föreställningar om samhällets ursprung och utveckling tog spjörn i den inflytelserika naturrätten, "en lära om samhällets uppkomst och upprätthållande och om människans plikter som samhällsvarelse". Naturrättens företrädare utgick från att människan inledningsvis levde i ett naturtillstånd av frihet och jämlikhet. Samhället antogs ha uppstått genom att otryggheten i detta tillstånd fick människor att sluta sig samman i grupper, vilka över tid blev till samhällen. Genom ett fördrag eller kontrakt avstod människorna från en del av sitt medfödda oberoende och underställde sig den politiska makten i utbyte mot beskydd, varvid naturlig frihet ersattes av borgerlig.¹²² Annorlunda formulerat överlämnades alla rättigheter till den styrande instansen som denna behövde för att förverkliga statens ändamål.¹²³

Naturrätten var trots sina radikala implikationer övervägande samhällsbevarande, statsorienterad och korporativistisk. Statsmakten upplevdes som garanten för den förnuftiga samhällsgemenskapens – på ett elementärt plan uppdelad i folket eller de lydande och den högsta makten eller de styrande – fortbestånd. Samhällets inrättande och de enskildas underordnande ansågs ha till syfte att tämja affekterna. Plikter sattes framför rättigheter och ömsesidig pliktuppfyllelse utgjorde ett ledmotiv:

[A]n objective moral order was supposedly demonstrated empirically to be the telos of moral life as we know it [...] Realization of this moral order would consist of the perfect discharge of the myriad of complementary roles or 'offices' – that is, duties with matching rights – that make up human life. The activity of being a public moralist inculcating the virtues of fulfilling one's office in the communal life of one's group was therefore securely anchored in the natural law theory of duties.¹²⁴

Även om presidietalens redogörelser för samhällets historia inte gav röst åt någon utpräglad pliktmoral var de genomgående kompatibla med det naturrättsliga försvaret av den rådande ordningen.¹²⁵

Ett flertal akademiledamöter lade ut texten om samhällets historia. Anders Johan von Höpken noterade att enskilda människor i begynnelsen lämnats åt sig själva och fått sin bärgning på ett sätt som liknade hur samtidens samer och khoikhoifolk i Afrika försörjde sig. Han fastställde att samhället instiftats av och för människor först när begären och sederna förändrats, samt att människans förnuft och begär gjorde att hon sedan inte kunde trivas utan samhället eller en mängd förnödenheter. Detta utgjorde grunden för vetenskaperna, som ökade i takt med behoven, utbreddes sig i stora och inskränktes i mindre samhällen, samt dog ut hos de som led av villfarelser och i isolering. Det var i synnerhet habegäret och yppigheten som fört utvecklingen framåt: "Girugheten å ena sidan, öfwerflöd å den andra, äro bägge föräldrar til makt och rikedom, til slögder, til Wetenskaper, och Konster".¹²⁶

Andra presides hänförde samhällets uppkomst till människans behov och nödlidande. Det hette att de usla villkoren efter syndafallet jämte människosläktets tillväxt givit upphov till samhället, varvid behov och arbete förmerats och enskilda börjat bidra till det gemensamma bästa. Urtillståndets nöd hade drivit fram rudimentära handslöjder och konster som svarade mot de mest basala behoven, varpå följde "hushåld, bolag och större samfund" och därmed nya försörjningskrav.¹²⁷ Enligt fysikern och biskopen, sedermera ärkebiskopen, Carl Fredrik Mennander var det snarare en strävan efter allmän och enskild välfärd som låg bakom samhället. Han menade att individerna var skyldiga att i görligaste mån förbättra sin situation, och att ett samhälle var än mer förpliktigt

att förbättras då det grundats för att befordra ”allmän sällhet”, vilken inbegrep den enskilda invånarens trevnad.¹²⁸

Ett annat tema som framhävdes av vissa ledamöter var naturtillståndets osäkerhet. Befolkningstillväxt och Guds försyn ”eller ock en bedröfvelig förfarenhet af öfverdåd och våldsverkan” hade fått människorna att förena sig till ömsesidig säkerhet och hjälp. Inget folk torde ha avstått sin naturliga och medfödda frihet i annat uppsåt än att förvärva den trygghet, den lycka och de fördelar som med nödvändighet saknades utanför det borgerliga samhället. Folket underkastade sig fursten frivilligt först när denne övertygat dem om att han eftersträfvade dessa fördelar.¹²⁹ Den församhälleliga tillvaron kunde emellertid också skildras i ljusare färger. Manufakturidkaren Jonas Alströmer (Alström) beskrev ett ursprungstillstånd där människan var fri att förse sig vid behov i en värld som skapats till hennes fromma. Situationen förändrades när behoven inte längre motsvarade de tillgängliga resurserna, något som gjorde det nödvändigt för mänskligheten att utvidga sin kontroll över världen. Hans son Clas Alströmer uppgav att människorna livnärde sig av det naturen gav när de levde i ett gynnsamt klimat och var fåtaliga. Med tiden och när befolkningen tillväxte tvingades de till jordbruk och andra innovationer. Också folkomflyttningar genererade behov som tillgodosågs genom nya grepp. De första samhällena sades ha varit kraftlösa och utan ”hogen för en bekvämligare lefnad, snygghet och prakt [...] Upprinnelsen til stora ting måste sökas hos stora och höfsade folkslag”.¹³⁰ Detta kan tolkas som att skillnaden mellan den församhälleliga och den tidigsamhälleliga existensen uppfattades vara mindre än skillnaden mellan tidiga och senare samhällen.

Naturtillståndet hade, som antytts ovan, emellanåt påtagliga religiösa förtecken. Till exempel konstaterade hattpolitikern och officeren, sedermera fältmarskalken, Augustin Ehrensvärd att Gud placerat människan i samhället, och att världen efter syndafallet inte längre kunde utgöra ett enat samhälle, varför varje rike var tvunget att försvara sig. Ehrensvärd definierade samhället främst med utgångspunkt i säkerhet och försvar: ”Den första nytta et Samhälle söker, är Samhällets säkerhet. Det hela går i borgen för hvar Medlems. Är det då icke hvar Medlems skyldighet, at försvara det hela? Och det sker sällan oftare, än i Krig. At

klandra Krig, då det görs för Samhällets säkerhet, är ju då det samma, som at klandra Samhällets säkerhet och varelse.”¹³¹

Under den gustavianska eran blev diskussionerna om samhällets väsen och syftemål mer abstrakta, komplexa och individinriktade samtidigt som lag och säkerhet, två paradteman i Gustav III:s propagandabild av sin egen regering, tillerkändes stor betydelse för samhällsgemenskapen.¹³² Strax efter statsvälningen 1772 hävdade det före detta hatttriksådet och konungens förtrogne Carl Fredrik Scheffer i egenskap av Vetenskapsakademiens ordförande att politiska samhällen inrättats för att vinna lycksalighet och att all erfarenhet från skapelsen och framåt vittnade om att denna emanerade ur lagarna, särskilt grundlagarna. Andra gustavianska presides meddelade att äganderätten var det borgerliga samhällets grundpelare och lagarnas fokuspunkt, och att lycksaligheten hängde på ”Statens inrättning och lagar”, vilka måste grundas i människans natur och samhällets ändamål.¹³³

Lagen skulle på kontraktsteoretiskt manér reglera både makthavarna och folket. Det slogs fast att den säkraste makten var den som begränsade sig själv och att den bäste lagstiftaren var den som föreskrev sig själv lagar. Grundlagarna dikterade både de befällandes och de underlydandes ömsesidiga rättigheter och skyldigheter, och regenten och undersåtarna bands samman av en gemensam håg för lagens fortbestånd; ingen av dem kunde ensidigt upphäva den. Skolväsendet skulle inpränta såväl invånarnas rättigheter och skyldigheter som det oupplösliga intresse vilket förenade alla samhällets lemmar och sammanslutningar. Lag upplevdes således ha ett nära samband med social harmoni.¹³⁴

Ingående resonemang kring samhällets förutsättningar återfinns hos den ekonomiske skriftställaren Edvard Fredrik Runeberg och hos Lilliestråle. Runeberg förde en naturrättslig argumentation som utgick från den enskildes preferenser: ”Hvar människa hyser inom sig en benägenhet för sig sjelf, som i all jämförelse med välviljan emot andra alltid har öfverhanden; af denna källan utspringa sedan många andra grenar; hon vil alltid förse sig emot alt hvad som kan göra henne skada eller afsaknad: hon bemödar sig om at erhålla det nödiga, nyttiga, beqvämliga, med mera. Hon vil altså vara emot alt öfvervåld beskyddad, och söker varaktighet i sin välmåga samt beständig tilväxt deri.”

Ur sammanjämkandet av enskilda viljor flöt den allmänna viljan eller samhällets vilja, ”hvilken, i jämförelse med benägenheten at befordra andra Samhällens välstånd, likaledes alltid har öfverhanden; härifrån leda sig alla de anstalter, som Samhällen vidtaga til sina gemensamma vilkors förbättring”. Viljornas harmoniering i och genom samhället berodde på att människorna uppfattade att denna hjälpte dem uppnå, behålla och förmera personligt välstånd.¹³⁵ Samhällsgemenskapen var alltså resultatet av individers rationella och materiellt motiverade beslut och speglade i sitt förhållande till andra samhällen den enskilda invånares relation till sina medmänniskor.

Lilliestråle höll före att det borgerliga samhällets grundande var den största av alla mänskliga bedrifter och att regeringsläran var förankrad i naturen och det sunda förnuftet, som båda var osvikliga. Styrelsekonsten sades vara en av människosläktets ansenligaste välgörare och ta de visastes odelade uppmärksamhet i anspråk. Det åvilade utövarna av denna konst att resa en beständig samhällsbyggnad, kanalisera de mänskliga böjelserna och samhällskroppens styrka i nyttiga ändamål, anvisa varje ”Class” dess plats i helheten samt bereda människorna ett fädernesland och största möjliga välmåga och säkerhet med minsta kostnad av naturlig frihet. Hos Lilliestråle framträdde ett mer självgående samhälle. Inget folk kunde enligt honom vara lyckligt utan dygd, religion, lojalitet och ära, vilka ledde samhällslemmarnas föresatser och gärningar till det gemensamma bästa och till ömsesidig hängivenhet och rättskaffenhet. Han anmärkte att tvångsmedel förslog att regera slavar men inte fria män och att den borgerliga frihet som höll ”en Stats-kropp” vid liv endast kunde bevaras genom dygden, varpå medborgarandan, samhället och fäderneslandet byggde. Dygden var liksom riksstyrelsen och lagen avhängig ungdomens riktiga fostran och undervisning, som var ägnad att kuva de skadliga begären.¹³⁶ Som senare kapitel kommer att visa var Lilliestråles uppfattning inte typisk för Vetenskapsakademien, där tron på internaliserade normer som regel fick stå tillbaka för idéer om aktiv detaljreglering av samhället.

Samme preses hemföll åt historiska reflektioner över Sparta och de gamla svenskarna. Han förklarade att spartanernas konster varit embryoniska och att det mesta hos dem saknat stadga, och att fornsvenskarna

inriktat sig på att uppfylla de mest pressande behoven och levt i en så fullständig frihet som var förenlig med ett samhälles upprättande:

Säkerhet i besittning, och inbördes värn emot våld, var hela samfunds föremålet, och Borgerliga sambandet bestod egentligen deruti, at de voro förente, i en Guda-lära, under en Höfding, som de sig valdt til anförare i krig; til högsta Domare at beskydda friden i manna samvaro, den han svor dem at hålla; och til högsta föreståndare af Gudstjensten; men för öfrigt ansågs hvar hufvader för enväldig i sitt hus, at derinom styra och befalla med fullkomlig myndighet öfver sitt och de sina. Drottens åtgärd sträckte sig altså föga til folkets enskilte ärender och handlingar, som ej oftare skedde, än då någon betydlig tvist emellan hufvader föreföll, hvori hans utslag begärtes, eller allmänna roen genom något märkeligt [betydande] brott var förstörd, och samhällets rätt kräfde hämd.

Lilliesträle tycks ha värderat den svenska forntiden högt, eftersom han uppgav att befolkningens välmåga och tillväxt bevisade inrättningarnas förmånlighet, styrelsens stabilitet och grundsatsernas naturenlighet. Han hävdade också att den borgerliga samlevnaden, trots sina många fördelar, vållade mycket ont som hade kunnat undvikas om människan förmått livnära sig i det fria naturtillståndet.¹³⁷ Inte heller dessa ståndpunkter var typiska för Vetenskapsakademien, vars medlemmar mestadels satte det samhälleliga tillståndet och den borgerliga friheten över naturtillståndet och den naturliga friheten.

Flera av Lilliesträles gustavianska ledamotskollegor uttryckte en direkt negativ inställning till den församhälleliga tillvaron. En uttrycklig kritik av visionen om det lyckliga naturtillståndet och dess kände förespråkare filosofen Jean-Jacques Rousseau formulerades av kemisten Torbern Bergman, som kontrasterade en djurisk, rå, ogudaktig människa utan tillgång till vetenskap mot en förädlad, förnuftig, from människa i besittning av vetenskap. Den förra tvingades uteslutande sysselsätta sig med ”de naturlige behofven, nödtorftigt uppehålle, försvar och fortplantning [...] enligt en egen naturens drift, utan öfverläggning”. Den senare realiserade sin gudagivna potential och bemästrade världen. Ett angrepp på Rousseau går också att urskilja hos Sparrman, som redogjorde för de nomadiserande, jagande och fiskande folkens

ömkansvärda elände och hoppades att det måtte ”leda vissa förvände Philosopher ifrån en för all mänsklighet vanhedrande och farlig villfarelse, som nemligen skulle det civiliserade tilståndet vara mindre lyckligt, än det vilda”. Sanningen var den omvända: förenade av språk och samhörighetskänsla kunde människor skapa starka samhällen, vilka gjorde det möjligt för dem att betvinga såväl djuren som sin egen vilda, omänskliga sida. Den därigenom ökade välfärden och ordningen gav upphov till medborgerliga dygder, som i sin tur befordrade lantbruket, slöjderna och vetenskaperna, varvid klivet till att bli ett civiliserat folk, en rätt naturen avsett för människosläktet, var kort.¹³⁸

Liksom under frihetstiden beskrevs behoven och otryggheten som centrala för den mänskliga utvecklingen. Ett rudimentärt ursprungstillstånd där människors behov hade begränsat sig till livets nödtorft tänktes ha upphört genom tillkomsten av nya bekvämligheter som blivit till nödvändigheter som knappt de striktaste lagar kunnat motverka.¹³⁹ Enligt ett annat synsätt hade människorna förökat sig så mycket att de för säkerhetens eller andra behovs skull börjat sluta sig samman i större samhällen och bo i städer.¹⁴⁰ Astronomen Bengt Ferrner skildrade i stadieteoretisk anda en utveckling som alla folkslag antingen genomgått eller skulle komma att genomgå. Människan hade initialt troligen levt av vad naturen kunde ge, varefter hon för att trygga sin försörjning skaffat tamdjur och ägnat sig åt herdelivet, som dock inte möjliggjorde uppkomsten av något avancerat samhälle. I nästa utvecklingsfas uppträdde förmodligen jordbruk, bofasthet och fädernesländer, längre fram byar och städer som ledde till gemensamt försvar och någon form av konstitution. Ferrner såg människan som ett socialt djur, av naturen benäget att imitera sina likar, och underströk socialiseringens betydelse för samhällsgemenskapen: ”Hvar som hälst et antal menniskor äro förenade uti en politisk kropp, där äro tilfällen til umgänge nästan outhörlige, at öfverlägga om inbördes försvar, om handel och vandel samt om Regeringen, så at dessa menniskor måste, jämte et och samma språk, nödvändigt förvärfva sig likhet i lefnads- och tankesätt m. m. och således få en allmän det folkslagets caractere, äfven som hvar enskild hafver sin egen.”¹⁴¹ Ferrner intresserade sig i likhet med Runeberg och

Lilliestråle för samhällets minsta beståndsdelar, de enskilda människorna, och för deras bevekelsegrunder som samhällsvarelser.

När vissa presidietal betonade naturforskningens roll i historien, kan det ha varit ett sätt att framhäva betydelsen av Vetenskapsakademiens och dess medlemmars egen verksamhet. För fysikern och teologen, sedermera biskopen, Jacob Gadolin var mänsklighetens utveckling synonym med vetenskapens uppstigande från en rudimentär fysik, där människan i sitt resursutnyttjande härmade eller tävlade med de oförnuftiga djuren. Naturkunskapen fokuserade inledningsvis på sådant som främst bidrog till överlevnad, men för att göra sig till naturens mästare hade människan omsider börjat utforska alla sorters kroppar, vilket frambringat naturalhistorien. Nästa steg var att svinga sig ännu högre med hjälp av samtidens mer avancerade fysik.¹⁴²

Rosenstein den yngre, som skärskådade samhällets ursprung och väsen mer utförligt än någon annan preses, förklarade att det funnits historiska epoker då kunskaperna varit obefintliga eller bara svarat mot de mest grundläggande behoven. Människorna hade emellertid snart lagt detta bakom sig genom sin kapacitet att förbättra sina förmågheter och den böjelse som fick dem att göra bruk av denna, genom behovens påbud och tillväxt och genom tillfälligheternas spel. Den praktiska verksamheten hade givit liv och rörelse och flera kunskapsgrenar hade med politikens bistånd på kort tid kommit mycket långt, även om de förblivit ofullkomliga.¹⁴³

Enligt Rosenstein var det människans unika fallenhet för att förkovra sina medfödda färdigheter, öka sina behov och ändå tillfredsställa dem, samt förändra och förbättra sin situation som frammanat samhället och dess mest väsentliga växlingar samtidigt som hennes natur utvecklats. Genom att förmågheterna och böjelserna omvandlades skedde ett framåtskridande, som naturen ledde människorna till när de väl för-enats i samhällen. Framåtskridandet innebar att människan gradvis utvecklades från vildhet till vett, ett förlopp som de flesta nationer sades ha genomgått. Rosenstein föreställde sig att den mänskliga naturens utveckling och samhällets framåtskridande ägde rum i stadier. Varje fas hade en egen uppsättning seder – ”vissa medfölja vildheten, andra det råa tilståndet, andra Samhällens barndom, andra deras manna-ålder,

andra deras sträfvande til magt och anseende; vissa medfölja sjelfva magten, vissa fattigdomen, andre rikedomarne; vissa okunnigheten, andra kunskaperne: vissa åter synas föregå och föreboda Rikens och Nationers fall”.¹⁴⁴

Rosenstein ställde i ett utpräglat naturrättsligt resonemang människan som naturvarelse mot medborgaren, den medfödda friheten i en vild och rå tillvaro mot den i det borgerliga samhället samt naturliga begär mot sådana som uppstod i samhället, huvudsakligen tillfredsställdes av medmänniskor och inte hänförde sig till nödvändiga behov. Han menade att människan om hon lämnats åt sig själv skulle ha genomgått en oavbruten och jämn utveckling och erkänt bara de hinder som ”känslan af andras jemnliska rättigheter, och behovet af andras hjälp kunnat föreskrifva”. Genom att det råa naturtillståndet övergivits hade samhällen uppstått och därmed ”vissa band, samt nödvändigheten at för allmän sällhet inskränka, stundom upoffra den enskilda. Regeringar och Lagar hafva härifrån sin uprinnelse, åtminstone sin enda rättmätiga grund”. Människans natur, begär och behov av andra var konstanter, oaktat om okunnighet eller upplysning rådde, låt vara att de uttryck begären tog varierade med det mentala ramverket. Då det var omöjligt att eliminera de mänskliga böjelserna var det mer naturligt att utgå från deras fria utövande än att bekämpa dem vid grundandet av ett samhälle.¹⁴⁵ Rosenstein förespråkade således, liksom Lilliestråle, ett stort mått av naturlig frihet i samhället samtidigt som hans värdering av naturtillståndet var mer negativ än dennes.

Samhället hade enligt Rosenstein människornas lycksalighet till ledstjärna. Det militära försvaret var en primär uppgift, vilket gjorde makten till ett annat av samhällets ändamål. Därur flöt lag, regering, ”stats-kloket” och krigskonst, vilka åtföljdes av näringar, handel och pengar, liksom av regeringens omsorg om hushållningen.¹⁴⁶ En annan av samhällets uppgifter var att bekämpa lasterna, som fick invånarna att tillfoga sina medmänniskor och samhällsgemenskapen skada. Det var sådana utbrott människan velat tygla och förhindra genom att skapa borgerliga samhällen – närmare bestämt genom lagarna, genom den omsorg om det egna anseendet som kännetecknade en upplyst allmänhet och genom medborgarandan. Medborgarandan förankrades säkrast i

upplysning och omfattade patriotism, strävan efter det allmänna bästa samt medvetenhet om rättigheter och skyldigheter.¹⁴⁷ Rosenstein framhöll i likhet med Ferrner socialiseringens gemenskapande funktion:

Det behof, hvaruti vi äro af andras hjälp, har pålagt oss nödvändigheten at inskränka vårt sträfvande efter eget väl. Begrep om rätt och orätt, om plikter emot andra, hafva genom sammanlefnaden blifvit alstrade. Det är äfven detta behof, den kraft, som drager oss til umgänge med våra likar, de känslor, som genom detta umgänge födas, de sinnesrörelser, som andras lidande eller sällhet upväcker; det är alt detta sammanlagt, som drifver oss at uppfylla våra plikter, som med begrepet om eget väl förenat begrepen om rättvisa och dygd.¹⁴⁸

Om Rosenstein själv hade varit delaktig i grundandet av ett borgerligt samhälle skulle han ha rekommenderat att enbart förenings- och lydnadsbanden och tanke- och skrivfriheten lagfästes, den sistnämnda dock med vissa begränsningar. Han menade å andra sidan att föreningen och lydnaden var omistliga för samhället respektive den samhällsviktiga regeringen.¹⁴⁹ I linje med detta påtalades medborgarnas skyldighet att fortlöpande göra avsevärda och oundgängliga uppoffringar för samhället, ett krav som upplysningen skulle övertyga dem om värdet av.¹⁵⁰ Rosenstein avvisade vidare, liksom Lilliestråle, drastiska förändringar. Alla häftiga och hastiga skiften var vanskliga, det goda skulle förverkligas med försiktighet, klokhet och fridsamhet och fursten var skyldig att stävja det onda, ”at förekomma skakningar och våldsamma brytningar”. Samhällslugnet skulle säkerställas och destruktiva oroligheter förebyggas genom varaktiga och respekterade lagar, medborgerlig dygd, patriotism, pliktkänsla och en beredvillighet till försakelser. Rosenstein slog fast att beständighet var önskvärd och att den ytterst garanterades av upplysning och sann övertygelse, medan onaturliga samhällsinrättningar och ogynnsamma lagar som inte harmonierade med dessa egenskaper måste gå under.¹⁵¹

Rosenstein vände sig bestämt mot dem som utnyttjade enfalden och förvandlade människors medvetenhet om sin rätt till en nedbrytande kraft. De ogenomtänkta uppviglarna kunde varken kontrollera eller förutsäga utgången av sin subversiva verksamhet. De borde hålla i sinnet

”at Staters grundläggning, tilväxt, förbättring, bevarande fordrat Seclers möda: at deras förstöring ofta varit et ögnablicks verk, och en följd af et enda obetänkt och förhastadt steg: at Revolutioner lättare börjas, än föras til slut: at den kloke icke kullrifver utan säkerhet at åter kunna uppbygga. [...] at rättelsen ofta varit svårare än det onda”. De rättsinnade inväntade den tid då försakelser kunde ske utan svårighet, då rättelser inföll av sig själva och då de upplysta förlitade sig på sanningen och förstod vad de ville uppnå. Den underförstådda hänsyftningen på och kritiken av franska revolutionen gjordes explicit i en utläggning om att vad som gick att få till stånd på en plats inte med automatik kunde åstadkommas på en annan, där Rosenstein anmärkte att det amerikanska exemplet inte var tillräckligt relevant för Frankrike, troligen inte hade bäring på alla riken och kunde tänkas bli avskräckande.¹⁵²

Rosenstein förenade ett motstånd mot tvångsmedel och ett insisterande på allmän upplysning med traditionalistiska åsikter som var mer representativa för den samhällssyn som övriga ledamöter av Vetenskapsakademien bekände sig till. Det är rimligt att anta att hans intryck av franska revolutionen låg till grund för flera av de utsagor som graviterade mot det bestående och att händelserna i Frankrike tempererade de radikala tendenser som hans idé om folkupplysning var behäftad med. Alldeles oavsett överensstämde Rosensteins framhävande av behovens betydelse för den mänskliga utvecklingen och hans motvilja mot hastiga samhällsförändringar med många av de andra presidietalens innehåll, medan hans mer positiva inställning till den naturliga friheten endast hade en motsvarighet i Lilliestråles tal.

Gemenskapens gestaltning

Såväl samhället som världen som helhet tillskrevs under 1700-talet komplementaritet; samhällsgemenskapen hölls samman inte bara av över- och underordning utan även av en ömsesidighet som i någon mån mildrade dess hierarkiska struktur. Samhällsmedlemmarna och stånden var beroende av varandra och det åvilade makthavarna att bistå undersåtarna. Samtliga stånd var nödvändiga för att samhället skulle fungera korrekt.¹⁵³ Ömsesidigheten utgjorde en central tankefigur

inom den naturrättsliga teorin, vars företrädare beskrev samhället som resultatet av en överenskommelse.¹⁵⁴ Försanthållandet att samhällsinvånarna lika litet som skapelsens övriga beståndsdelar existerade för sin egen skull gick igen i dygdetiken, där moralisk resning tillkom dem som var utåtriktade och månade om medmänniskorna. Att låta sig vägledas av samhällsbevarande förnuft, dygd och allmännyttan istället för av samhällsupplösande oförnuft, affekter och egennytta var det riktiga uppförandet.¹⁵⁵

Ömsesidighet var ett återkommande tema i presidietalen, både med avseende på de mellanmänniskliga relationerna och på förhållandet mellan olika samhällsföreteelser. Ledamöter argumenterade för att samhällelig samvaro krävde inbördes hjälpsamhet, och för att sed och lag förstärkte varandra samt gav ett samhälle anseende, kontinuitet och stabilitet när de var förenade på så sätt att den ena inte kunde utövas om den andra föraktades och försumrades.¹⁵⁶

Ett antal akademimedlemmar gjorde ömsesidigheten till en grundläggande princip genom att koppla den till Gud eller naturen. Enligt läkaren Abraham Bäck bjöd såväl den gudomliga som den naturliga lagen att människorna skulle stå varandra till tjänst och ge varandra understöd – däri låg varje samhälles fundament och styrka. Manufakturkommissarien Johan Fredrik Kryger ansåg att ämbetsverken skulle räcka varandra handen och att det förhöll sig i ”Politiska Stater, som i Naturen, at ingen verkan är utan sin gen-verkan: som sederne verka på Näringar; så verka dessa tillbaka på sederne”. Mennander förklarade att samhällets många arbetsuppgifter var goda och nyttiga ”då de i en rätt proportion förenas, verka inbördes, och fylla hvars annars behof. Därföre har ock Naturens HERRE fördelt människorna i hvarjehanda smak och böjelse, at de, under en förnuftig styrsel i Samhällen tilhopafogade, skulle göra et sammanstämmande helt”. Västståndet blev större ju fler som levde under ett och samma styre, ju närmare varandra de bodde och ju mer de bistod varandra. Därigenom blev samhällsbanden fastare och invånarna kunde enklare umgås förnuftigt och hjälpa och tjäna varandra.¹⁵⁷

Naturen attribuerades således också ömsesidighet.¹⁵⁸ Ledamöterna beskrev ofta denna ömsesidighet i termer av en mer allmän komple-

mentaritet, varvid kedjan kom att utgöra en åskådliggörande bild. Världsalltet hade alltsedan antiken utmålats som en "varandets stora kedja", en kosmisk rangordning av otaliga och i olika grad fullkomliga nivåer som sträckte sig från den döda materien upp till Gud. Kedjans länkar formade tillsammans en helhet som var skapelsens huvudändamål. Människans relativa oansenlighet i denna hierarki kunde verka hämmande på föresatsen att förändra samhället, och framställningar av varandets kedja som normerande för samhället kunde få till följd att ojämlikheten definierades som nödvändig och att jämlikhet och social mobilitet tonades ned eller förkastades. Samtidigt underbyggde idén om kedjan tanken att skapelsen till själva sitt väsen var komplementär, eftersom varje enskild länk bidrog till att fullända den serie av former Skaparen hade haft för avsikt att förverkliga. Ingen fanns till enbart eller främst för dem som var situerade ovanför. Varje varelse hade sitt värde och existensberättigande och varje nivå i rangordningen rätt till självbestämmande och aktning, låt vara att varandets kedja överlag var mer tillfredsställande för de högre än de lägre länkarna.¹⁵⁹

I Vetenskapsakademien diskuterades naturens gudomliga hushållning, där ingen länk sänkades eller var obehövlig, ensam eller isolerad. Varje led sågs som grundligt förenat med de övriga leden och med skapelsen i sin helhet, varför alla länkars verkningar konvergerade i en enda verkan som utgjorde deras övergripande ändamål. Den allvisa gudomen hade liksom i en kedja satt den ena kraften till att upprätthålla och tjäna den andra. Länkarna i den naturens stora kedja som naturföremålen formade gick i varandra och var otydligt avgränsade, vilket innebar att de mänskliga kategoriseringarna av dem utgjorde ofullkomliga konstruktioner.¹⁶⁰

Kedjetänkandet applicerades även på det mänskliga livet. Till exempel uppgav historikern och hattpolitikern Anders Schönberg att hushållen ingick i en varaktig kedja till medborgares underhåll, medan Carl Fredrik Scheffer meddelade att skyldigheterna gentemot medmänniskorna, fäderneslandet och Gud hos kineserna var sammanlänkade i en synnerligen kompakt kedja och därför uppfylldes samtidigt.¹⁶¹

Ömsesidighetsprincipen kom för samhällets del till uttryck inte minst i presidietalens redogörelser för näringarna. Det hette att jordbruket,

handeln och slöjderna skulle räcka varandra en hjälpande hand, att näringarna borde dra jämnt och vara ömsesidigt understödjande, att rikets näringar aldrig hade nått så långt som de gjort om inte den ena bistått den andra samt att omsorg om flera näringar gjorde att dessa stärkte varandra.¹⁶² Den samhälleliga ömsesidigheten kläddes också i geografiska termer. Provinser biträdde varandra genom handelsutbyte, stad och landsbygd sörjde för varandras nödtorft. Schönberg framhöll att städernas och landsbygdens välståndsskapande kom an på att deras respektive hanteringar bistod varandra. Han knöt detta till reciprociteten mellan de enskilda människorna: ”At Närings-medlen behöfva inbördes biträde, är så tydeligt af sig sjelft, at det icke fordrar många bevis. At människor inbördes tarfva hvarandras hjälp, är altid et af de starkaste band, som håller mänskelige Samhället tilhopa.”¹⁶³

Vetenskaperna och de vetenskapliga sällskapen befanns operera efter samma princip. Rosenstein den yngre meddelade att alla kunskaper stöttade varandra, att kunskaperna om naturen vägledde och upplyste varandra samt att teori och tillämpning sträckte varandra handen inom de praktiska vetenskaperna. Samuel Sandels tog sin utgångspunkt i att människans behov och välfärd fordrat att hon bildade samhällen. Lärda borde förena sig i samfund inom vilka alla kunde hjälpas åt att uppodla vetenskaper och slöjder till mänsklighetens fromma. Sandels drog en regelrätt parallell mellan det egentliga och det lärda samhället. Båda var beroende av ”ett tilräckeligt antal skickelige arbetande lemmar, af den handräckning de gifva hvarandra, af välgrundade Lagar, af deras handhafvande och af Regeringens omvårdnad”. Båda hölls ihop av en ordning och gick under när de var oförsiktigt inrättade eller inte vinnlade sig om lagarna. Vetenskapliga samhällen var ”at anse i den lärda, nästan såsom fria Stater i Politiska verlden”, låt vara att de till skillnad från dem gynnade hela mänskligheten.¹⁶⁴

Ett varnande exempel på hur det kunde gå utan ömsesidighet i det mänskliga livet återfinns hos Sparrman, som förklarade att Söderhavets invånare vittnade om

hvad som försämrat och förbättrat Folkslagen; nemligen, huru de, som lefva söndrade i enkla Familjer eller små flockar, sakna den inbördes

hjälp och handräckning, de hvarken kunna få eller gifva, tils ändteligen de ej känna en del af Mänsklighetens behof. Slögderne härigenom försummande och förgätne, vanvårdas, äfven som deras aflinge [avkomma], Åkerbruket; födan brister, och svält gör både kropps och sinnes egenskaper slöa, eller uptager all tid med at tilskaffa magens oumgängeligaste behof, utan at lemna tid til omtanka för Vetenskaper til sin uplysning, eller för Handa-slögder til beqvämlighet.

Ett likartat perspektiv anlades av Lilliestråle, som angav att människorna i en samvaro utan språk skulle förpesta varandras tillvaro istället för att vara till ömsesidig nytta.¹⁶⁵

Sambandet mellan allmän och enskild nytta var ett ledmotiv i 1700-talets ekonomiska tänkande, där individens lycksalighet många gånger förutsattes sammanfalla med kollektivets.¹⁶⁶ Enligt ett utbrett synsätt förhöll det sig så att samhällets välbstånd byggdes underifrån och utgjorde summan av inbyggarnas välmåga.¹⁶⁷ Vetenskapsakademiens ledamöter tenderade i linje med detta perspektiv och sin förkärlek för komplementaritet att uppfatta enskilt och allmänt som analoga. Skillnaden mellan den enskilda och den allmänna hushållningen var bara en fråga om skala. Grundsatser gällande enskildas förmögenheter gick i somliga fall att tillämpa på näringarna, som likaså hade sina tillgångar och behov, och ett rike kunde likställas med och falla tillbaka på samma tillvägagångssätt som en enskild, räntebärande egendomsinnehavare. Rosenstein den yngre ansåg att det han apropå upplysning konstaterat om enskilda också var giltigt för nationer och tidsperioder, och att samhället i relation till varje invånare befann sig ”i samma belägenhet, som en enskild mot en enskild, det vill säga, utan rättighet, at för sin egen nytta tilfoga den andra skada”.¹⁶⁸

Det gemensammas väl ställdes ofta jämsides den enskildes.¹⁶⁹ Ledamöter diskuterade samhällets fortbestånd och de enskildas därav beroende välfärd, att styrelsekonsten skulle göra enskildas trygghet, egendom och liv till pant för allmän välfärd och frid, att yppighetens onödiga slöseri omvandlade enskild fattigdom till ”Riks-skulder” och underskott i utrikeshandeln samt att jordbrukets upphjälpande hängde på övertygelsen om att det egnas och det allmännas väl inte gick att skilja

åt.¹⁷⁰ Förhållandet mellan samhällsgemenskapen och dess medlemmar utmärktes, liksom de mellanmänskliga relationerna, av harmoni och gemensamt ändamål.

Vetenskapsakademiens ledamöter fann vanligen inte att allmänt och enskilt automatiskt eller nödvändigtvis konvergerade med varandra. En av dem ville att skolväsendet skulle inpränta vikten av att alltid tänka på det egna i samband med det allmänna och se det understöd andra uppbar som förmånligt för egen del. En annan anförde att näringarna skulle tjäna till allmänt och enskilt väl och att både samhället och den enskilde fick lida av uselhet respektive bedrävelse dem förutan. Det var önskvärt att medborgarna, som i England, genom förnuftig upplysning samlades kring det som kunde få näringarna att trivas och att ”icke hvarje Närings-gren må få arbeta, för enskild fördel, [så] at man skulle förgäta sammanstämmandet med det helas bästa”. En ledamot, prästen och mösspolitikern Pehr Högström, argumenterade för att varje individ skulle tillåtas följa sina egna böjelser, vilket skulle göra att människor i högre grad gynnade såväl sig själva som andra.¹⁷¹

Några gustavianska ledamöter menade att samhället var summan av sina beståndsdelar. Enligt Ferrner kunde samhället likställas med en mångfald enskilda, varför de moraliska orsaker som verkade på individen – bland annat religion, regeringssätt, krigslycka och allmänna förhållanden – hade potential att förändra hela folket. Runeberg fastställde att samhällsgemenskapens vilja, eller den allmänna viljan, utgjorde ett aggregat av samtliga invånares individuella viljor och åtminstone delvis var analog med den enskilda viljan.¹⁷²

Rosenstein den yngre deklarerade att en nation bestod av enskilda, vilkas upplysning var av ”stor vikt för Staten”. Samhällets bästa var enbart ”en sammansättning af de enskiltas lycksalighet. Där de enskilde äro olycklige, är Staten det äfven”.¹⁷³ Han medgav att individers och ”Classers” intressen ofta stod i motsatsställning till helhetens, men ansåg samtidigt att det allmänna bästa hade företräde. Rosenstein formulerade liksom Runeberg en idé om folkvilja som för tankarna till den rousseauanska allmänvilja som svarade mot allmänintresset och kontrasterades mot allas vilja, summan av samhällets särintressen. Medborgaren måste ur Rosensteins synvinkel mestadels vilja fäderneslandets bästa och det var

inte möjligt för folket, i bemärkelsen totaliteten av alla medborgare, att ha något annat intresse än det allmänna bästa. En nation kunde lika litet som en individ vilja någonting annat än sin egen lycksalighet. Rosenstein trodde att förstånd och upplysning inte bara skulle leda medborgarna till genuin lycka utan också reglera deras beteende mot nästan och samhället när individens väl överensstämde med eller i alla fall inte stod i direkt motsatsställning till andras och det allmänna bästa. Han förlitade sig på att politisk upplysning skulle förse styrande och medborgare med en samhällsdygd som handlade om att älska medmänniskorna, befordra deras lycksalighet och inte störa deras sällhet eller kränka deras rättigheter. Denna dygd inbegrep även att kuva individuella begär, efterleva lagarna och anpassa sina gärningar till samhället, liksom att arbeta och uppoffra sig för det allmännas väl. Rosenstein beskrev hur medborgaren fann sig sörja för en del av det hela och sin välgång i hög grad bero på helhetens, varvid denne anpassade sitt uppförande och erfor den heligaste av känslor, patriotismen. Rosenstein hävdade till och med att det gick att ”göra människor til Domare öfver sit eget intresse, och en Nation öfver det allmänna bästa” och att allt borde provas av allmänheten, vilket skulle medföra en informationsfördel för regeringen och förhindra att enskilda intressen dolde sanningen.¹⁷⁴

Inte heller Rosenstein räknade med automatisk harmoni mellan enskilt och allmänt. Förutom till upplysningen satte han sitt hopp till lagarna, som sades ha till ändamål att bringa allmän och enskild lycka genom att bestämma individens uppoffringar för det allmänna och i möjligaste mån förena det enskilda och det allmänna intresset. Rosenstein hävdade i denna kontext att lagsystemet skulle utgå från människans natur och utnyttja hennes böjelser och passioner, samt att goda lagars verkan garanterades av den mäktigaste av krafter, egennyttan, som överskuggade strävandet efter andras bästa och oftast kärleken till det gemensamma välet.¹⁷⁵ Han såg de enskildas passioner, böjelser och egennytta som redskap för snarare än hämskor på det allmänna bästa, en tes som kan kopplas till den samtida föreställningen att känslor och lidelser var människans förnämsta drivkrafter och skulle tas i anspråk av samhället.¹⁷⁶

Rosenstein var, som Höpkens positiva värdering av habegäret i avsnittet "Natur och samhälle" ovan demonstrerar, inte den ende preses som bejakade egennytta som ett verktyg i allmännyttans tjänst. Under frihetstiden företrädde detta perspektiv även av Kryger och Schönberg, vilkas synpunkter diskuteras i kapitel 4, medan ett antal gustavianska ledamöter betraktade den enskilde som Guds verktyg, individens böjelse att nyttja allting för att främja den egna välgången som ett prov på Hans bevågenhet och en rätt dimensionerad egennytta som ett instrument för det allmänna bästa.¹⁷⁷ Betraktelsesättet kan relateras till den nederländske tänkaren Bernard Mandevilles kontroversiella åsikt att välstånd uppstår ur egennytta, begär och laster, en standpunkt som under 1730-talet fångades upp av den ekonomiske skriftställaren Anders Nordencrantz (Bachmanson).¹⁷⁸

Vissa ledamöter framförde den ståndsapologetiska tanken att olika människor var ämnade för olika ting. Gud hade givit människorna håg för skilda men kompletterande värv och nedlagt större eller mindre kompetens och intelligens i envar. Hela samhällskroppen kunde inte vara vid god vigör om inte alla lemmar hade hälsan, styrkan och förmågan att var för sig fullgöra de sysslor naturen avsett dem för. Var och en skulle bli duglig "til de göremål, hvilka honom uti sitt särskildta stånd åligga", och både styrande och underlydande borde besitta ansevärda kunskaper, varje grupp utifrån sitt ändamål, för att samhällets behov skulle uppfyllas.¹⁷⁹ Ett av de mer oförblommerade försvaren av samhällshierarkin återfinns hos Ehrensvärd: "En är fallen at arbeta under en blind lydnad i alla sina dagar; En annan åter är föd till högre ting. Skaparen har underligen delt menniskans gåfvor: Sedan han satt oss uti samfund, så är det för oss lika orimligt at truga många pund på den som äger quintin, som det är att giöra andras quintin til skeppund. Vår skyldighet är, at nyttia hvars och ens pund uti sin krets."¹⁸⁰ De två kategorierna framstod som gudagivna och oföränderliga. Det gick inte att förändra människors karaktärs gåfvor, bara att på bästa sätt använda dem i sina specifika, fixa sammanhang.

En motsvarande funktionalistisk differentiering urskildes i naturen. I ett presidietal beskrevs hur varje djur efter Skaparens intention hade

Bild 4. Georg Engelhard Schröder, *Allegori över de fyra riksstånden*. Foto: Nationalmuseum. Enligt gängse uppfattning hade varje stånd sin särskilda funktion att fylla i och för samhällshelheten.

tilldelats en speciell läggning och färdighet samt särskilda och olikartade lemmar och organ som var nogsamt lämpade till dess ändamål och levnadssätt. I ett annat tal ställdes den retoriska frågan om inte Guds vishet och makt krävts för allt Han velat uppbringa om varje skapat ting

skulle fylla sitt syfte.¹⁸¹ Samhället och naturen korresponderade också i detta hänseende mot varandra, liksom mot en gudomlig ordning.

En del ledamöter framhöll att det ålåg makthavarna att leda undersåtarna till rätt sysslor. Det hette att en kärleksfull regering såg till att de arbetande händerna fördelades mellan näringarna i enlighet med befolkningens storlek. Samhället gestaltades som ett stort politiskt skepp vars byggmästare hade ofantligt många beståndsdelar att hopfoga och jämka om allting skulle hamna på rätt plats och samverka adekvat. Det var upp till styrelsekonsten att anvisa ”hvar särskild Class, ibland en myckenhet til vilkor, förmåga och begär skilde människor, sin bestemda rörelse-krets, så at de, likt hjulen i et ur-verk, uti samband, dock utan at häfta hvarandra, inbördes bidraga til hvarderas särskilda fortgång, men derunder gemensamt til det [sic] stora hela Konstbyggnadens påsyfte”.¹⁸²

Det hände att människornas samhällsfunktioner knöts till deras yttre betingelser, vilket implicerade social föränderlighet. En ledamot menade att levnadssättet och människokroppens därav följande beskaffenhet var utslagsgivande för den enskildes plats i samhällsgemenskapen. En annan betonade samhällets inverkan på invånarna; deras karaktär bestämdes av deras sysslor, och den enskildes naturliga böjelser kunde omstöpas grundligt av moraliska orsaker som regeringssätt och religion.¹⁸³ Flera presides anslöt sig till det så kallade snillevalet, en populär och nyskapande idé som gick ut på att makthavarna skulle avgöra ungdomars utbildning och levnadsbanor utifrån deras anlag, utan hänsyn till börd. Valet var tänkt att bidra till en korrekt balans mellan näringarna och mellan närande och tärande samhällsmedlemmar.¹⁸⁴ En av förespråkarna i Vetenskapsakademien, fysikern och biskopen Johan Browallius, ansåg att ett barns naturliga förmåga, inte föräldrarnas stånd och förutsättningar, skulle bestämma dess destination i livet. Som ett led i argumentationen påpekade han att det inte var ovanligt att en underordnad styrde sin överordnade, varvid han indirekt relativiserade samhällshierarkin.¹⁸⁵ Idén att den enskilde skulle slå in på den bana denne var bäst lämpad för behövde dock inte innebära ett ifrågasättande av samhällsordningen. Löwenhielm tyckte förvisso som nybliven kanslipresident för mössorna att alla skulle vara jämlika vad beträffade rätten att utifrån gärningar, kunskaper och själsförmögenheter nå den största

välmåga och ryktbarhet. Däremot kunde inte ”någon förnuftig önska, en sådan jämlikhet, at alle lemmar i Riks-kroppen skulle äga lika anseende, lika myndighet och lika förmåga; ty sådant är mot sjelfva naturen och all ordning”.¹⁸⁶ Snillevalet behövde lika litet som de naturrättsliga resonemangen utmyнна i radikala ställningstaganden.

Ett par gustavianska ledamöter, Stockholms överståthållare Carl Sparre och Rosenstein den yngre, underströk att alla samhällsmedlemmar hade rättigheter. Sparre meddelade i en redovisning av arbetares och tjänares villkor att samhällsbanden härrörde ur den allmänna och enskilda säkerhetens upprätthållande och att den ”tjenande flocken” bestod av underkategorier med olika ändamål som medförde särskilda skyldigheter och straff. Samtidigt som Sparre diskuterade denna korporativa ordning hävdade han att alla, hög som låg, skulle beredas rättvisa:

Den rätt och det skydd Politien hvar man skyldig är, tillåter ej heller deraf någon minskning, i lika afseende på tjenaren som på husbonden. Den sednare bör, genom Politiens försorg, skaffas åtnjutande af tjenarens arbets-förmögenhet, tid, lydnad och redlighet; och den förra, såsom undergifven, hållas rätt och rätter til fullt mått. Han njuter verkan af Lagen til både Vål och Ve, på det han således må sakna orsak til grämlelse öfver olikhet i vilkoren ibland med-människor.¹⁸⁷

Här märks ekon av naturrätten, inklusive dess traditionalistiska slag-sida. Underkastelse byttes mot respekt så att ingen upprorsanda manifesterade sig.

Enligt Rosenstein skulle i ståndsfunktionalistisk anda varje person inom sin krets känna till sina rättigheter och förpliktelser samt besitta de kunskaper och begrepp som krävdes för lycksalighet, nämligen vetskap om samhällets syfte och de medel som kunde förverkliga det. Samma funktionalistiska ansats kan skönjas i hans yttrande att graden av upplysning kom an på ”hvar och ens serskilte kall och belägenhet”.¹⁸⁸ Rosenstein laborerade å andra sidan med allmänmänskliga rättigheter. Han konstaterade bland annat att rätten till lycksalighet var helig och att de tider var lyckligast när människornas rätt var väl bevarad och lycksaligheten stod på säker och naturlig grund.¹⁸⁹ Rosenstein rörde

sig, liksom Sparre, med både nedärvda och nya föreställningar, med ståndssamhället och en individbaserad ordning där varje människa tillerkändes elementära rättigheter. I det avseendet var de inte ensamma inom akademien, som dock helt klart graviterade mot de förra synsätten.

Samhället i bilder

För att åskådliggöra samhällsgemenskapen tog Vetenskapsakademiens ledamöter, i likhet med många av sina samtida, till ett bildspråk som ofta hade antika rötter.¹⁹⁰ David Dunér har uppmärksammat att metaforer, tankeredskap som etablerar samband och översätter mellan fenomen, var ett vedertaget inslag under den tidigmoderna eran.¹⁹¹ Pasi Ihalainen talar istället om analogier, som var allmängods inom 1700-talets elit och manifesterade den politiska kulturens grundläggande tänkande. Han intar ståndpunkten att dåtidens författare ofta inte bara drog paralleller på det språkliga planet utan faktiskt trodde på verkliga överensstämmelser mellan natur och politik eller natur och ekonomi.¹⁹²

Hur 1700-talets bildspråk skall tolkas är inte helt lätt att avgöra.¹⁹³ Några av Vetenskapsakademiens presides tycks ha uppfattat de paralleller de drog som enbart språkliga konstruktioner. Till exempel anmärkte bergsrådet och landshövdingen Daniel Tilas att de norsk-svenska gränsbergen tog sig ut som en ryggrad med kotor och revben för att därpå framhålla att detta var en liknelse och ett talesätt.¹⁹⁴ Deras reflektioner kan emellertid inte tas till intäkt för att övriga ledamöter delade denna synpunkt eller att alla kopplingar upplevdes på samma sätt. Det är svårt att veta i vad mån akademiens medlemmar såg sina associationer som språkliga konventioner eller som symboliska representationer av djupare och verkligt existerande samband. Det senare alternativet bör dock i ljuset av den förhärskande världsbilden ha varit ganska vanligt. Klart står att bildspråket bidragit till att forma människors föreställningsvärldar. Som Deirdre McCloskey påpekat är bildliga uttryck inte enbart ett utanverk: "Figures of speech are not mere frills. They think for us."¹⁹⁵ Det bildliga har erbjudit fruktbara ingångar till antaganden och världsbilder som legat till grund för maktens offentliga ceremonier, vilkas symboliska aspekter kommunicerat viktiga innebörder och

haft en konkret relevans som sentida betraktare kan ha svårigheter att greppa.¹⁹⁶ I det följande begagnas för enkelhetens skull den generiska termen ”bild” istället för de mer belastade och kontroversiella termerna ”metafor” eller ”analogi”.

Från de föregående århundradena ärvde 1700-talet en förkärlek för att urskilja strukturlikheter mellan tillvarons olika nivåer.¹⁹⁷ Denna yttrade sig bland annat i att monarken liknades vid en far för sitt folk och samhället vid ett hushåll. Samhällsgemenskapen framställdes också som en kropp, vars huvud eller hjärta utgjordes av konungen och extremiteter av stånden.¹⁹⁸ Bilderna av samhället som en kropp var framträdande och lätta att förena med tankar om rangordning och lydnad. Även om de kunde tas i anspråk för att ifrågasätta det bestående, korresponderade de regelmässigt mot monarkin och den traditionella samhällsåskådningen med dess tydliga sociala gränsdragning och ideal om harmoni. Stånden betraktades som lemmar med hierarkiskt bestämda uppgifter, och samhällsorganismens fortlevnad ansågs kräva samförstånd mellan lemmarna och mellan dem och huvudet.¹⁹⁹

Kroppsbilderna var ett återkommande inslag i presidietalen, som bland annat fastslog att individerna utgjorde ledamöter av rikskroppen och beskrev det romerska samhället som en rikskropp där medborgarna formade lemmarna.²⁰⁰ Flera akademimedlemmar uppehöll sig vid samhällskroppens inre rörelser. Hushållning och handel var de ådror som förmedlade livssaften – flitens alster – genom hela rikskroppen, och en snabb och lätt rörelse inom ett rike var lika viktig för den gemensamma välfärden som blodets fria lopp i kroppen var för hälsan.²⁰¹ Kryger liknade samhällets näringar och rörelser vid människokroppens blod och förband rikskroppens sundhet med en adekvat arbetsfördelning; näringarnas varsamma differentiering var av största vikt eftersom deras ömsesidiga stöd föranledde nyttiga och hälsosamma rörelser mellan rikskroppens lemmar.²⁰²

En av de mest fullödiga blodomloppsbilderna formulerades av riksrådet Nils Adam Bielke när han diskuterade inrikeshandel:

Den verkan och nytta, som blodet gör i menskliga kroppen, den gör handeln i den Politiska. Han [handeln] ikringförer lifsandarna i jämn

afpassad ordning til alla lemmarne, tildelar dem sin erforderliga föda och styrka: dess ordentliga lopp är säkraste måttstocken af välmåga, och dess aftagande bådar största äfventyr [risk] för hälsa och lif, hvarföre den ock förtjenar den ömaste vård och omtanka. Men äfven som blodet, då det af osunda vätskor är sammansatt, eller igenom et oordentligt lefnads-sätt blifvit bårtskämndt [förstört], fördärfvar kroppen och åstadkommer tärande febrar, rötsår, blodstörtningar och obotliga sjukdomar, så blir ock handelen högst fördärfvelig, om den ej med kunskap och eftertanka inrättas, med kärlek för det allmänna och försiktigt frimodighet drivfes.²⁰³

Även samhället kunde drabbas av sjukdomar, något som behandlas mer utförligt lite längre fram i detta kapitel.

Vissa akademimedlemmar utredde samhällskroppens funktionalistiska dimension mera i detalj. Henrik Jakob Wrede konstaterade att samhällets behov var så mångfaldiga ”at somliga lemmar skola göras skickeliga til fötter ock ben, somliga til armar ock händer, somliga til hufvudets delar ock stycken, eller til andra ledamöter af kroppen”. Envar skulle fås och hållas till att avvinna naturen nyttigheter efter sitt kall. Lantmäteridirektören och den tillförordnade akademisekreteraren Jacob Faggot använde människokroppen som mönster för skapelsens och vetenskapernas funktionella uppdelning. Vetenskapsakademiens lilla samhälle var enligt honom likt det stora och hade i likhet med det kropp, lemmar och huvud. Han lade nogsam ut den funktionalistiska ordningens principiella grund: ”Människans kropp har många lemmar, hvar lem har sin sysla, hvar sysla sit gagn: om en lem kunde göra alt, så behöfdes ej flera, om hvar lem vore skickelig til alt, så vore de hvarandrom til hinder; men Skaparen har så visligen bygt den Lilla, som den Stora Verlden.” Det var därför otillåtet att i strid med rättfärdigheten begränsa en persons verksamhet eller mot det rätta måttet utsträcka en annans dito.²⁰⁴ Faggots beskrivning kan förmodas ha anspelat på ståndssamhällets uppgiftsfördelning, vilken alltså i kraft av sin gudomliga sanktion inte borde överskridas.

Samhället tillmättes ibland en lekamlig karaktär utan att uttryckligen liknas vid en kropp. Exempelvis inlät sig flera presidietal på dess lemmar, som förklarades vara närande eller tärande, och på dess ”invärtes”

tillstånd och rörelse.²⁰⁵ Till det kom att andra företeelser än samhället vidhäftades kroppsbilder – inte minst hushållningen.²⁰⁶ En förutsättning för välstånd uppgavs vara att den ena näringen bistod den andra, liksom en lem bistod en annan i en frisk kropp. Idealt skulle var och en sköta sin syssla medan näringssektorerna understödde varandra på samma sätt som lemmarna gjorde i människokroppen.²⁰⁷ Kroppsbilderna applicerades även, som Faggots nyssnämnda utsaga om Vetenskapsakademien redan indikerat, på lärdomen. Vetenskaperna sades ha kommit att upplevas som armar och akademien ha ”inympat” svenska begåvningar i sin kropp. De lärda sällskapens insatser beskrevs i termer av alstring, sköte och frukt.²⁰⁸ En ledamot, Carl Hårleman, framställde Paris som en väldig kropp upplivad av ministern René Louis de Voyer de Paulmy d’Argenson.²⁰⁹

Den geologiska världen åskådliggjordes också med kroppsbilder, något som kan förbindas med äldre naturfilosofiska idéer om överensstämmelser mellan människokroppen och jordklotet.²¹⁰ Tilas förkunnade att hällebergets stadgande funktion motsvarade benens i kroppen och att en analogiprincip genomsyrade tillvaron: ”Det går så gemenligen med all ting i werlden [...]: Nytt husbondefolck nya ordningar, Ny öfwerhet nya lagar, nyttt [sic] folck nya seder, nya Riken nya inwånare, Nytt stenrike nya stenslag.”²¹¹

Det var vanligt att samhällskroppen tillskrevs olika sorters smittor i 1700-talets Sverige och i presidietalen.²¹² De ekonomiska problem som rådde i Sverige före Gustav Vasas regeringstid utmålades som sjukdomar i rikskroppen och landet under hans styre som en konvalescent. Ett samhälle vars medborgare led brist på sann övertygelse likställdes med en sjuk människa, medan införseln av överflödsvaror – och i förlängningen all varuimport – framställdes som en tärande sjukdom. När fenomenet lyx och de åtskilliga moraliska fel som den alstrade diskuterades, hette det att ”et skabbugt får kan besmitta hela Hjorden” och en omoralisk person locka många lättrogna medmänniskor in i den värsta och menligaste dårskap. Om de befallande utgjorde dåliga exempel för sina underlydande tenderade lasterna att bli lika smittsamma som pesten.²¹³

Samhällets sjukdomar hade liksom de som drabbade människan läkare och botemedel. Ett syfte med bilderna av social harmoni och

balans i samhällskroppen var att bereda mark för den helande kunskap som de lärda kunde tillhandahålla.²¹⁴ Handelsmannen Johan Clason lade ett medicinskt raster på åtgärder hattarna vidtagit för att förbättra landets ekonomiska belägenhet: "Om desse kostelige botemedel hade blifvit brukade efter Rikskroppens beskaffenhet, så hade nyttan kunnat blifva anseelig, men dosis togs för stor, och verkan vardt lik den, som för stor dosis medicamenter har på en svag människo-kropp." De ordinerade läkemedlen var för potenta och rikskroppen för medtagen för behandlingen. Rikskroppen skulle rentav ha avlidit om inte Adolf Fredrik ingripit och räddat dess liv. Clason förfäktade också att Växelkontoret varit en palliativ, till skillnad från kurativ, insats mot en sjukdom som rikskroppen lidit av i två sekler och som riksdagen, med Guds goda minne, förhoppningsvis skulle finna verksamma botemedel mot. Lilliesträle betraktade på traditionalistiskt manér lagarnas föränderlighet som ett allvarligt politiskt ont och ett beklagligt tecken på "Stats-kroppens" opasslighet och förestående undergång. Han parallelliserade kroppen och samhället genom att göra gällande att politiska och naturliga kroppar alltid bär på frön till sin egen undergång, varför gagneliga botemedel blir nödvändiga. Det gäller att på ett tidigt stadium korrekt identifiera det onda och ta till de mest effektiva medlen för att återställa och bevara hälsan.²¹⁵

Sjukdomsbilderna kunde i likhet med kroppsbilderna användas för att fånga en mängd aspekter av tillvaron. Det moraliska fördärvet liknades vid en farsot, den europeiska silverinförseln vid en frätande cancer ("kräfta"), den omåttliga kunskapsörsten vid "en sjukdom i de lärdas samfundskropp". Svenska språket kunde infekteras av främmande element, men hade i allmänhet och på djupet inte påverkats av någon utländsk smitta.²¹⁶

Andra presidietal hämtade sitt bildmaterial från naturen, vilket kan sättas i samband med att naturalhistorien under 1700-talet knöts till politiken genom att erbjuda liknelser som tillämpades på samhället.²¹⁷ Några tal utgick från djurriket när de gestaltade det mänskliga livet. Arbetarna var som myror, slöjderna som bin vilka försvann eller dog när honungen tröt. Invånarna i de länder Jonas Alströmer besökte under sina europeiska resor beskrevs som krälände myror med olika

uppgifter att fylla eller duktiga bin som hämtade honung och vax från utlandet.²¹⁸ Akademiledamöter framställdes som "rätta Verk-Bi" och akademien som en bistock där varje individ efter förmåga bidrog till helheten och fäderneslandets nytta.²¹⁹

Presidietalen åskådliggjorde dock oftare samhällseliga fenomen med växtbilder. Till exempel beskrev fysikern Johan Carl Wilcke, Vetenskapsakademiens sekreterare 1784–96, hur befolkningen tilltog av sig själv och liksom en grönskande skogspark fick frodiga grenar på sin stam och sina rötter bara den beskyddades och sköttes varsamt. Barnen liknades vid späda plantor och livliga telningar som hade potential att bli fruktbärande träd.²²⁰

Växtbilderna förekom liksom de andra bilderna i anslutning till hushållning och lärdom. Ekonomins grenar planterades och tillväxte, och handeln och hushållningen utgjorde "telningar af en gren uti samhældets välgång". Om de båda senare inte sköttes och ansades på rätt sätt, tillkom vildskott som hämmade de riktiga kvistarna och slutligen drog saften ur och förstörde stammen. Inte heller manufakturerna klarade sig på egen hand – i likhet med människorna fordrade de oupphörligen mycken hjälp och ans för att inte duka under eller bli skadliga. I ett fall likställdes näringarna såväl med lemmar i en kropp som med plantor som rotade sig och tillväxte tillsammans.²²¹ Vetenskapsakademien liknades vid en späd telning som planterades, rotade sig, växte, ansades, mognade och blomstrade.²²² Dess nyttiga och genuint fruktbara vetenskaper var som de bästa frukterna, vilka härrörde från små frön och tog lång tid på sig att komma till skott. De lärda visste också att förkasta agnarna till förmån för säden. En ledamot, Melanderhielm, förklarade att vetenskaperna uppodlades, tillväxte och gick tillbaka i perioder men att Gustav III lade grunden för att vackra konster och nyttiga vetenskaper skulle grönska länge än i riket.²²³

Utöver kroppar och växter var maskiner och instrument frekventa i presidietalens bildspråk. Löwenhielm hävdade dels att en gemensam strävan efter det allmänna bästa var kraften som skulle driva rikshjulet till ett samfällt ändamål, dels att regeringsmaskinen behövde dras upp och hade komponenter som förnöttes; dess drivfjädrar måste hårdas när de med tiden försvagades och stelnade. Enligt Kryger gjorde despo-

tiska regimer att påhittigheten liksom ett urverk förlorade sin rörelse när drivfjädern, ett livligt och rappt sinne, bröts sönder. Jonas Alströmer menade att handslöjderna och konsterna fungerade som en vikt eller ett lod på ett ur och gav liv och rörelse till samhället. Han liknade samtidigt, i linje med en bildblandning som flera andra ledamöters tal visade prov på, bergverken vid ett hjärta, manufakturväsendet vid ett långsamt växande träd och sina egna manufakturer vid foster.²²⁴

Så skilda ting som näringarna, det mänskliga handlandet, de fysiska vetenskaperna, stora snillens verk och respekten för goda lagar uttrycktes med mekaniska bilder.²²⁵ Världen var ett urverk med fjädrar som höll det i en jämn gång, bergshanteringens hade drivfjädrar som bestod i tävlan, förtjänst och kunglig nåd.²²⁶ Vetenskapsakademiens drivfjädrar gav organisationen verkan, liv och rörelse, medan vetenskaperna rullade omkring ”likasom uppå et sagta gående hjul”.²²⁷ Det hände att människokroppen framställdes som en maskin eller utrustades med mekaniska kännetecken som pumpar, tänger och hakar.²²⁸

En fjärde kategori bilder föll tillbaka på byggnader och skepp.²²⁹ Samhället liknades vid ett fartyg där rätt och lag var tyg och tackel, antikens grekiska och romerska samhällen vid snabba skepp som krävde en myckenhet pumpar och arbete och Gustav III:s lagstiftning vid en välkonstruerad, välproportionerad och beständig byggnad.²³⁰ De arkitektoniska bilderna applicerades liksom de andra på ett brett spektrum av områden. Världen jämfördes med en sinnrik och gigantisk byggnad och den organiska kroppen med en naturens byggnad som konsten inte kunde ta efter. Hjärnan tillmättes broar, valv, bågar, pelare och trattar.²³¹ Inte heller vetenskapen och Vetenskapsakademien undgick att åskådliggöras med detta bildspråk. Lärda kunskapssystem och det vetenskapliga sanningssökandet kläddes i arkitektoniska termer, och akademien gestaltades som ett lättseglat skepp med fullärda sjömän.²³²

Som framgått ovan kunde olika sorters bilder figurera i en och samma text. Ett presidietal utmålade människokroppen som en ypperlig byggnad för att i nästa stycke omnämna dess mekaniska konstitution. I ett annat tal hette det att pengar var en viktig drivfjäder på alla områden, att Vetenskapsakademiens *Handlingar* givit sammanslutningen egenplanterad frukt samt att Adolf Fredrik haft akademiens väl i åtanke då

han blivit kansler för Uppsala universitet och kommit att sköta om ”en plantering, som skulle gifva stammar åt denna inrättning”. Lilliestråle liknade samhället vid en kropp, ett urverk, ett skepp och en byggnad. Han proklamerade att Gustav III skulle återge rikskroppen hälsan men riktade sig också till regenten med en förhålligande växtbild.²³³

Bruket av en specifik slags bild innebar sålunda inte ett exklusivt anammande av någon där emot svarande verklighetsåskådning. Eklekticismen kan ses mot bakgrund av att såväl naturen som människokroppen och samhället under tidigmodern tid tillskrevs mekaniska attribut, vilket gav upphov till potenta bildblandningar som gjorde det möjligt att förstå dessa företeelser med utgångspunkt i varandra. De olika bilderna formade en komplex helhet som kunde tas i anspråk för att rättfärdiga den hierarkiska samhällsordningen.²³⁴ Samtliga bildkategorier som förekom i Vetenskapsakademien användes på ett sätt som svarade väl mot den tongivande ståndsfunktionalismen. Bilderna hade därtill ofta en biton av långsam förändring eller stasis som harmonierade med det gängse förhållningssättet till samhällsförändring.

Avslutningsvis skall en typ av bild uppmärksammas som låg på en annan nivå än de redan avhandlade och hänförde sig till liv och rörelse. Akademiens presides tillkännagav att allt skulle vara i en rörelse när näringarna utformades och samspelade på rätt sätt, att bergverken givit mest liv och rörelse till riket samt att bergshanteringen och handeln var angelägna rörelser.²³⁵ Wargentin slog fast att den långa frånvaron av sunda rörelser hade medfört att vetenskaperna sent fått fotfäste i riket och att rörelsen var all hushållnings liv och nödvändig för samhällets välmåga. Handeln skänkte vetenskaperna liv varpå dessa i sin tur genererade nyttiga rörelser.²³⁶ Rörelser och krafter blev inte för inte vanliga redskap för att beskriva samhället i den tidigmoderna, cartesianska och newtonianska, fysikens efterföljd. Den vetenskapliga referenspunkten var ”ett system av kroppar i rörelse, där alla kroppar påverkar varandra mer eller mindre och där varje kropp funnit en rörelse, som står i överensstämmelse med dess egenskaper och tillsammans med alla andra rörelser upprätthåller balansen i systemet”.²³⁷

Vetenskapsakademiens politiska ideologi gynnade, såsom den framträdde i presidietalens fundamentalantaganden om samhället och tillvaron, överhuvudtaget samhällsledningen och det bestående.

Den mänskliga samlevnaden reflekterade och skulle vägledas av naturen, som var sammanlänkad med samhället inom ramarna för en gudomligt bestämd totalitet. Såväl natur som samhälle ansågs präglas av rangordning, stabilitet, saktfärdighet, komplementaritet och ömsesidighet. Allmänt och enskilt utgjorde analoga storheter och det gemensamma väl sammanföll med individens, låt vara inte per automatik eller med nödvändighet. Envar hade sin särskilda roll att fylla i helheten. Människor var liksom andra Guds skapelser avsedda för olika ting och det ålåg makthavarna att styra alla till rätt göromål; underförstått skulle varje samhällsinvånare vara nöjd med sin lott och förbli vid sin läst. Flera ledamöter förespråkade visserligen social rörlighet i form av snillealet, som gick ut på att ungdomars utbildning skulle avgöras av deras anlag och inte deras härkomst, men detta behövde inte ha radikala implikationer. Samhället framställdes på det stora hela i hierarkiska och ståndsfunktionalistiska termer. Jämvikt och harmoni var ständigt närvarande mellan raderna.

Samhällets ursprung och utveckling betraktades i ett naturrättsligt och stadieteoretiskt ljus. Dess uppkomst förklarades ofta med de mänskliga behoven och naturtillståndets otrygghet, och med något undantag värderades det församhälleliga lägre än det samhälleliga. Ett par gustavianska ledamöter, Lilliestråle och Rosenstein den yngre, hade en mer positiv attityd till naturtillståndets frihet, annars vilade framstegs- och civilisationstron tung över presidietalens utblickar mot samhällets historia.

Gustavianska ledamöter uppvisade ett större intresse för de enskilda människorna, deras bevekelsegrunder som samhällsvarelser och deras rättigheter. Några framhöll att samhället utgjorde summan av sina beståndsdelar, och fler anslöt sig till en gynnsam syn på egennytan än under frihetstiden. Gustavianska ordförande tenderade samtidigt att vara mer uppenbart skeptiska till förändringar och att betona lag och säkerhet i högre grad än vad de frihetstida föregångarna gjort. I båda fallen skymtar den sena frihetstidens slitningar, Gustav III:s statsväl-

ning och franska revolutionen i bakgrunden. Rosenstein den yngre och Carl Sparre tecknade en individbaserad ordning där alla åtnjöt ett grundläggande skydd.

Akademiemedlemmarna illustrerade och förstärkte den föreställda världs- och samhällsordningen med olika typer av bilder, som inte sällan förekom parallellt. Bilderna utgick från människokroppen, djur och växter, maskiner och instrument, byggnader och skepp. Gemensamt för dem var att de underströk samhällets funktionalistiska dimension och gjorde den mänskliga gemenskapen mer effektiv och rationell än i verkligheten. Mest populära var de kroppsrelaterade bilderna, vilka också enklast torde låtit sig förenas med det korporativa ståndssamhället. Samhällskroppen kunde i likhet med människokroppen lida av sjukdomar, vilka krävde botemedel som de lärda händelsevis kunde ställa till förfogande.

Akademiens uppslutning bakom makten och det rådande blir ännu tydligare i nästa kapitel, när dess idéer om samhällsledningen och folket adresseras.